

شناخت مترجمان زیسته در عصر قاجار از طریق تحلیل موضوعی آثارشان در حوزه

طب^۱

مژگان غفاری^۲ و افسانه محمدی شاهرخ آبادی^۳

چکیده

در این پژوهش ارائه خلاصه‌ای از تاریخچه ترجمه کتب پزشکی در دوران قاجار، همچنین معرفی ۱۴ تن از مترجمان پرکار و تحلیل موضوعی آثار ترجمه‌ای آنان در حوزه پزشکی مدنظر است. جامعه آماری پژوهش، همه کتب پزشکی ترجمه شده توسط آنان است. روش انجام پژوهش بصورت اسنادی و یا کتابخانه‌ای و مبتنی بر گردآوری اطلاعات براساس اسناد و مدارک نوشتاری است. یافته‌های این پژوهش حاکی از آن است که در محدوده زمانی دوره قاجار، ۳۶۹ مترجم در مجموع ۴۴۶ عنوان کتاب در موضوعات تخصصی پزشکی (روانپزشکی، بیماری‌های پوستی، جراحی، طب نوین، دندانپزشکی، آسیب‌شناسی و غیره) را ترجمه کردند. پرکارترین آنها محمدحسین افشار با ترجمه ۱۱ عنوان کتاب در تخصص‌های گوناگون پزشکی است، پس از او، علی همدانی و احمد شریفی تنکابنی به ترتیب با ترجمه ۹ و ۶ عنوان کتاب قرار دارند. در این تحقیق روشن شد که با وجود کمبود منابع در مورد پیشینه علمی مترجمان مذکور، با بررسی و موضوع‌بندی آثار ترجمه‌ای آنان می‌توان در خصوص تخصص و علائق موضوعی آنان در ترجمه کتب پزشکی آگاهی پیدا کرد.

واژه‌های راهنما: ترجمه کتب پزشکی، تاریخ ترجمه، دوره قاجار، مترجمان دوره قاجار

۱. این مقاله در تاریخ ۱۴۰۲/۰۲/۰۷ دریافت شد و در تاریخ ۱۴۰۲/۰۴/۱۲ به تصویب رسید.

۲. نویسنده مسئول: کارشناسی ارشد مترجمی زبان انگلیسی، دانشکده ادبیات، علوم انسانی و اجتماعی، گروه زبان انگلیسی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات تهران، ایران؛ پست الکترونیک: mozhgan.ghafari@yahoo.com

۳. استادیار مطالعات ترجمه، دانشکده ادبیات، علوم انسانی و اجتماعی، گروه زبان انگلیسی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات تهران، ایران؛ پست الکترونیک: af.shahrokh@gmail.com

۱. مقدمه

با تورق فهرستواره‌های نسخ خطی ایران و مواجهه با کمیت قابل توجه آثار ترجمه‌ای همزمان با دوران قاجار درمی‌یابیم که مترجمان آن دوران رسالت فرهنگی خویش را ایفا کرده‌اند. آنان نقش موثری در انتقال علوم جدید به جامعه ایران و ترویج آن داشته‌اند. به نظر می‌رسد پیشرفت‌های علمی هر دوره‌ای با تعدد تألیفات و ترجمه‌های متون علمی رابطه مستقیم و نزدیکی داشته باشد. ترجمه یکی از راه‌های انتقال دانش و مفاهیم از هر جامعه و فرهنگی به جامعه یا فرهنگ دیگر است پس مترجمان یکی از عوامل تأثیرگذارند. روند ترجمه در ایران با شروع دوره قاجار به دلیل تفوق طلبی شاهان، تجددطلبی خواص و رهایی‌طلبی عوام از عقب ماندگی و میل به نوگرایی از اهمیت بالایی برخوردار است (خسروی شکیب، ۱۳۹۹، ص. ۴۰). مترجمان دوران قاجار، انتقال‌دهنده علم و آگاهی در خصوص تکنولوژی نوین بوده‌اند و نقششان در انتقال گفتمان مدرنیته از اروپا به ایران بر کسی پوشیده نیست.

نخستین جرقه ترجمه بدنال‌پی‌بردن به خلأ وجودی مترجمان در زمان فتحعلی‌شاه (۱۲۱۲-۱۲۵۰ ش) شکل گرفت: «هنگامی که نامه‌ای به زبان فرانسوی از سوی ناپلئون به دربار قاجار رسید اما کسی نبود که بتواند متن فرانسوی را بخواند و به ناچار نامه به بغداد فرستاده شد تا به فارسی ترجمه گردد. تا قبل از اینکه عباس‌میرزا افرادی را برای تحصیل به انگلیس بفرستد، به ندرت کسی در ایران انگلیسی می‌دانست» (آذرنگ، ۱۳۹۴، ص. ۲۱۸). شاید این ماجرای تاریخی بود که سردمداران وقت را متوجه خلأ ترجمه و خصوصاً مترجمان متخصص کرد. گسترش روابط ایران با کشورهای اروپایی در دوره قاجار، سرچشمه تحولاتی عظیم و چشمگیر در زمینه ورود فناوری‌های مختلف و همچنین در زمینه‌های سیاسی، نظامی و فرهنگی شد و «ترجمه» و «مترجم» نقشی انکارناپذیر در شکل گرفتن بسیاری از این تحولات ایفا کرد. همین امر موجب ظهور ذوق‌ورزی، بلکه بسان جریانی مستمر در دوران ولایتعهدی عباس‌میرزا شد (آذرنگ، ۱۳۹۰، ص. ۵۱). شهر تبریز نقطه شروع این جنبش و نقطه اوجش در دوران ناصرالدین‌شاه بود (کیان‌فر، ۱۳۶۸، ص. ۲۳).

به نظر می‌رسد مترجمان در واردات علمی به ایران نقش مهم و کلیدی داشته باشند چراکه جنبش ترجمه در دوره قاجار موجب تربیت و پرورش خیل عظیم آنان شد که در این میان مترجمان کتب علمی و تخصصی نقشی مؤثرتر در انتقال علوم مدرن داشتند. از این رو، هدف از انجام پژوهش حاضر بررسی عوامل به وجود آمدن نهضت ترجمه (خاصه علم پزشکی) و تمرکز بر

عاملان آن یعنی مترجمان کتب پزشکی در دوران قاجار است. بررسی عملکرد حرفه‌ای مترجمان این حوزه به عنوان انتقال‌دهندگان تخصص‌های علم پزشکی از اروپا به ایران موجب نمایان شدن اهتمام و تلاش آنها در ترجمه آثار تخصصی در جامعه علمی دوره قاجار است. به این ترتیب، ضمن شناسایی مترجمان پرکار در حوزه پزشکی، محصول ترجمه آنها با موضوع تخصصی هر کدام در قالب کتابشناسی مشخص می‌شود.

۲. پیشینه پژوهش

در مورد پیشینه موضوع و حتی عنوان‌های مشابه با پژوهش حاضر که محور اصلی‌اش بررسی عملکرد مترجمان کتب پزشکی زیسته در دوران قاجار است، بررسی‌هایی انجام شد که نتیجه آن از کمبود کار تحقیقی در این زمینه حکایت داشت. ولی از حیث تشابهات روش و موضوع با تحقیق حاضر، مواردی یافت شد که از این قرارند:

منزوی (۱۳۸۱)، در پنجمین جلد از «مجموعه فهرستواره کتاب‌های فارسی» مبادرت به معرفی کتاب‌های مربوط به علم پزشکی، داروسازی، علوم طبیعی (جانورشناسی، گیاهشناسی، معدن‌شناسی) و کیمیا کرده‌است. در بین آنها برخی منابع ترجمه‌ای و نام مترجمان هم به چشم می‌خورد.

روستایی (۱۳۸۲)، در کتاب «تاریخ طب و طبابت در ایران (از عهد قاجار تا پایان عصر رضاشاه) به روایت اسناد: شرح حال طبیبان نامدار و ناشناخته ایران» تاریخ پزشکی ایران در دوره قاجاریه را مورد بررسی قرار می‌دهد. این کتاب پژوهش و شرح مفصلی از فرآیند و تبیین تاریخ طب و طبابت و اوضاع بهداشتی ایران در عصر قاجار و پهلوی ارائه کرده‌است و سپس به صورت مستند با استفاده از منابع دست‌اول به شرح حال ۱۹۱ تن از طبیبان و پزشکان نامدار عهد قاجار پرداخته‌است. با این که اکثر مترجمان کتب پزشکی خود پزشک هستند، اما در این کتاب به فعالیت‌های ترجمه‌ای پزشکان اشاره‌ای نشده‌است. خسروبیگی (۱۳۹۱)، در پژوهش خود با عنوان «ترجمه در دوره قاجار از ۱۲۱۰ ق تا پایان دوره مظفری» بخشی از پیشینه ادبی و تاریخی ایران را حاصل کار مترجمان (میرزا بنویس‌ها) برمی‌شمارد. در این پژوهش، ضمن بررسی تاریخ ترجمه از زبان انگلیسی به فارسی، با اتکاء به تعداد آثار ترجمه شده و تعداد مترجمان دارالترجمه ناصری، پیشی گرفتن زبان فرانسه از زبان انگلیسی نشان داده شده و زمینه‌ها و عوامل این امر شناسایی و بررسی شده‌است. آذرنگ (۱۳۹۴)، در کتاب «تاریخ ترجمه در ایران از قدیم تا پایان قاجار» با استفاده از منابع مختلف، دیدگاه روشنی از سیر تحول ترجمه در ایران از دوران باستان تا پایان

قاجار ارائه می‌دهد. آذرنگ در این پژوهش به بررسی علل و اهداف نهضت‌های ترجمه در دوران ساسانی، سامانی، قاجار و انقلاب اسلامی پرداخته‌است. در ضمن از چند کتاب ترجمه‌شده در زمینه پزشکی نام برده و نام مترجمین آنها را هم ذکر کرده است. عاطف‌مهر (۱۴۰۱)، در پژوهشی با عنوان «بررسی آگاهی مترجمان قاجاری از اصول و راهکارهای ترجمه» آگاهی مترجمان را در مورد اصول و راهکارهای ترجمه مورد سنجش قرار می‌دهد و اعتنای مترجمان این دوره را نسبت به وفاداری به متن اصلی به چالش می‌کشد و نهایتاً به این نتیجه می‌رسد که آنان نسبت به ترجمه انواع متن، انواع ترجمه و راهکارهای ترجمه‌ای آگاه بودند. بدین شرح، می‌توان عنوان کرد که پژوهش حاضر نیز به نوعی مکمل و بسط‌دهنده موارد مذکور است و در واقع بطور تخصصی نمایانگر ابعاد کارکرد، عملکرد و تأثیر مترجمان در حوزه پزشکی در محدوده تاریخی قاجار است.

۳. روش پژوهش، گردآوری اطلاعات و نوع جامعه آماری

روش انجام این پژوهش بصورت «اسنادی و یا به عبارت دیگر کتابخانه‌ای و مبتنی بر گردآوری اطلاعات براساس اسناد و مدارک نوشتاری» (فرخزاد، ۱۳۸۴، ص ۱۳) است. داده‌ها و اطلاعات از کتابشناسی‌های مرتبط، فهرست نسخ‌خطی و همچنین از بانک اطلاعات کتابخانه‌های ملی، مجلس شورای اسلامی، آستان قدس رضوی، کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی، کتابخانه ملی گرجستان و کتابخانه ملک اخذ شده‌است. لازم به ذکر است که در باب موضوع‌بندی، تعیین امراض و بیماری‌های مورد بررسی در کتب، با نسخه‌شناسان نیز مشورت شده است. جامعه آماری این پژوهش دربرگیرنده مترجمان کتب ترجمه‌شده (اعم از نسخ‌خطی، کتب چاپ‌سنگی و چاپ‌سربی) در حوزه پزشکی و در محدوده زمانی دوران قاجار (۱۱۷۵-۱۳۰۴ ش) است.

۴. سؤالات پژوهش

از آنجا که هدف این تحقیق شناخت مترجمان کتب پزشکی در دوران قاجار است سؤالات تحقیق به شرح زیر مطرح شده است.

- ۱- مترجمان پر کار در حوزه پزشکی کدامند و تعداد آثارشان به چه صورت است؟
- ۲- عناوین و موضوعات کتب ترجمه شده در حوزه پزشکی در دوران قاجار به چه صورت است؟

برای یافتن پاسخ به پرسش‌های فوق لازم است ابتدا وضعیت ترجمه متون پزشکی در دوران قاجار بررسی و تحلیل شود.

۵. ترجمه متون پزشکی در دوران قاجار

دوران قاجار از این جهت که دوران گذار به مدرنیته یا به عبارت دیگر، به جهان جدید است، از اهمیت زیادی برخوردار است، طلیعه پزشکی مدرن در ایران به دوران قاجار بازمی‌گردد و از آنجایی که یکی از معتبرترین راه‌های شناخت یک پدیده بازگشت به ریشه و اصل اولیه آن است به همین جهت دوران قاجار دورانی بسیار مهم برای پیگیری ریشه‌های شکل‌گیری پزشکی نوین در ایران است (کیومرث، ۱۴۰۱). ترجمه متون جدید پزشکی در دوران مذکور بعنوان یکی از راه‌های انتقال این علم به ایران قابل طرح است. شایان ذکر است، هدف از ترجمه و علت آن در سراسر دوره قاجار یکسان نبوده است. در برهه‌ای خصوصاً در دوران عباس میرزا، بسبب ترمیم ضعف‌های موجود در فنون و آیین‌نامه‌های جنگی، هدف از ترجمه، تأکید بر توسعه و شناخت دانش نظامی بود که در نهایت به مدرنیزاسیون نظامی انجامید (احمدزاده، ۱۳۹۳، صص ۲۳-۲۴). در مرحله دوم یعنی دوره ناصرالدین‌شاه هدف از آن، اقتباس از نوگرایی و الگوبرداری از اروپا بود. سرانجام در دوره مظفرالدین‌شاه نتیجه فعالیت‌های ترجمه‌ای انعکاس مدرنیته در قالب‌های اجتماعی-فرهنگی و گسترش فکر نقادانه بود (احمدزاده، ۱۳۹۳، ص ۲۶). در همین راستا، به‌نظر می‌رسد که پربارترین تحولات در زمینه ترجمه در ایران عمدتاً مقارن با دوره ناصرالدین‌شاه باشد (آذرنگ، ۱۳۹۴، ص ۲۴۵). در این دوران بعلت پی‌بردن به اهمیت تجدید از یک سو و نارسایی روش‌های سنتی درمان از سویی دیگر توجه به علم و دانش پزشکی شدت بیشتری گرفت و طب سنتی به تدریج جای خود را به پزشکی نوین داد (ذهابی و دیگران، ۱۳۹۸). در نتیجه، جامعه پزشکی نیاز به آثار و کتاب‌های به‌روز داشت و این مهم تنها از طریق ترجمه میسر بود. عواملی مثل کارا نبودن طب سنتی، ظهور تجدید و تأسیس دارالفنون، جامعه علمی را به همگامی با تکنولوژی‌های رایج در کشورهای مدرن و فراگیری متدهای مدرن و انتقال علوم جدید از طریق ترجمه متون علمی، سوق داد (هاشمی، مدخل ترجمه دانشنامه جهان اسلام، ۱۳۸۲، صص ۵۱-۵۷). به‌سبب همگامی با تکنولوژی پزشکی جدید و انتقال علوم تخصصی طبی از غرب، ترجمه متون تخصصی این حوزه را می‌توان سرآغاز مرحله جدیدی در تاریخ پزشکی ایران به‌حساب آورد، چراکه مواجهه طب سنتی ایرانی با شیوه‌های پزشکی نوین غربی در این دوره، موجب بروز تغییراتی گسترده در روند پیشین آن شد.

تا پیش از ورود دانش پزشکی جدید غربی به ایران توسط معلمان دارالفنون، نخستین آشنایی با پزشکی غربی از طریق ترجمه کتاب *کیمیاء باسیلیقا* صورت گرفت که مترجمی با نام

زین‌العابدین مشهدی در ۱۲۰۶ش. از ترکی به فارسی ترجمه کرده بود (کیان‌فر، ۱۳۷۵، ص ۲۴). نخستین آثار علمی نیز در همان ایام به فارسی ترجمه شد. در پزشکی جدید، مترجمی با نام میرزا محمد بن عبدالصبور خوبی، کتاب *تعلیم‌نامه در اعمال آبله‌زدن*، نوشته کرمیک (پزشک عباس میرزا)، را از انگلیسی به فارسی ترجمه کرد که در باسمة‌خانه دارالسلطنه تبریز در ۱۲۴۵ش چاپ شد (بابازاده، ۱۳۷۸، ص ۹۰). این ترجمه بعدها در زمان صدارت امیرکبیر دوباره چاپ شد و بنابراین نخستین کتاب تجدیدچاپ‌شده در ایران است (کیان‌فر، ۱۳۷۵، ص ۲۴). پس از تأسیس دارالفنون شاگردان این مدرسه بیش از بقیه زمینه‌های ترجمه، به موضوع علم و فن جدید توجه داشتند زیرا به انتقال علم و فن از راه ترجمه و اهمیت آن بر پیشرفت کشور پی‌برده بودند. برای نمونه در حوزه پزشکی می‌توان به ترجمه کتاب *ترکیب و نمو امراض دندان* توسط علی‌نامه‌نگار اشاره کرد (خسروی شکیب، ۱۳۹۹، ص ۵۵).

در ابتدای کار مدرسه دارالفنون، چند مترجم، درس‌ها و گفتارهای استادان را برای دانشجویان ترجمه کردند که برخی از آنان عبارتند از: میرزاملکم خان، میرزا محسن‌خان، میرزا زکی‌خان علی‌آبادی، میرزاحمدحسین افشار، میرزا آقا تبریزی، مسیو ریشار فرانسوی، جان داودخان ارمنی، میرزا ابراهیم، میرزا محبعلی‌خان یکانلو. نخستین کتاب در حوزه علوم طبی که در دارالفنون ترجمه و در چاپخانه همان‌جا به شیوه چاپ سنگی در ۱۲۳۲ش. منتشر شد کتاب *تشریح بدن انسان* نوشته دکتر یاکوب ادوارد پولاک اتریشی بود. برخی کتاب‌های دیگر در همین موضوع شامل این موارد بودند: *اسباب التدیویه* با موضوع داروشناسی ترجمه تقی بروجردی، *جراحی و درس‌های کلینیک پزشکی ترجمه خلیل ثقفی*. محتوای این آثار ترجمه‌ای به نوعی در تضاد با افکار و سن گذشته و فضای حاکم بر کشور در زمینه علم نوین بود و در نتیجه مروج افکار و اندیشه‌های نوگرایانه در زمینه‌های طب، نظامی و غیره شد (خسروی شکیب، ۱۳۹۹، ص ۵۱).

با افتتاح شعبه پزشکی در دارالفنون تهران که در آن استادان به‌زبان فرانسه درس می‌دادند، موجبات ترجمه چندین کتاب پزشکی به فارسی برای دانشجویان فراهم شد، از جمله چند کتاب از یاکوب ادوارد پولاک، مثل *رساله علاج‌الاسقام*، چند کتاب از شلیمر فلمنکی، از جمله *پاتولوژی و ادویه و نسخه‌جات درباره داروهای گیاهی و بدایع‌الحکمه ناصری* از طولوزان پزشک فرانسوی. مصادف با همین زمان، بسیاری از کتاب‌های پزشکی اسلامی، تصحیح شد و به چاپ رسید (محقق، ۱۳۶۹، صص ۷۳-۷۵). در واقع این آثار پزشکی به دو دسته تقسیم می‌شد برخی از آنها همان دروس اساتید خارجی در مدرسه دارالفنون بود و برخی نیز ترجمه کتاب‌های منتشرشده در اروپا بود و امروزه نسخه‌های خطی آنها در کتابخانه‌های کشور موجود است که از

جمله آنها ترجمه نسخه *امراض دماغی* از محمدحسین پروس است که در سال ۱۲۴۹ش به دستور ناصرالدین شاه به فارسی ترجمه شد. از مهمترین مترجمانی که این آثار خارجی را ترجمه کردند می توان به میرزا علیرضا، میرزا محمودبن محمد هاشم، محمدتقی طبیب کاشانی، خلیل بن حاجی میرزا عبدالباقی و میرمحمد تقی کاشانی اشاره کرد که کتاب هایشان عمدتاً در موضوعات پاتولوژی، چشم پزشکی، سموم و گردش خون بود (زندیه و دیگران، ۱۳۶۹، ص ۳۰). در دوره ناصرالدین شاه با تأسیس «دستگاه مترجمان دولتی» و دارالترجمه ناصری، ترجمه آثار اروپایی برای نخستین بار انسجام و سامان یافت و گسترش مناسبات با دولت های خارجی، امیرکبیر را به استخدام و تربیت مترجم واداشت. او در دستگاه مترجمان دولتی، برخی از فرنگیان و ایرانیان مسیحی و تحصیل کردگان مسلمان را به کار گماشت (آدمیت، ۱۳۵۴، ص ۳۷۹).

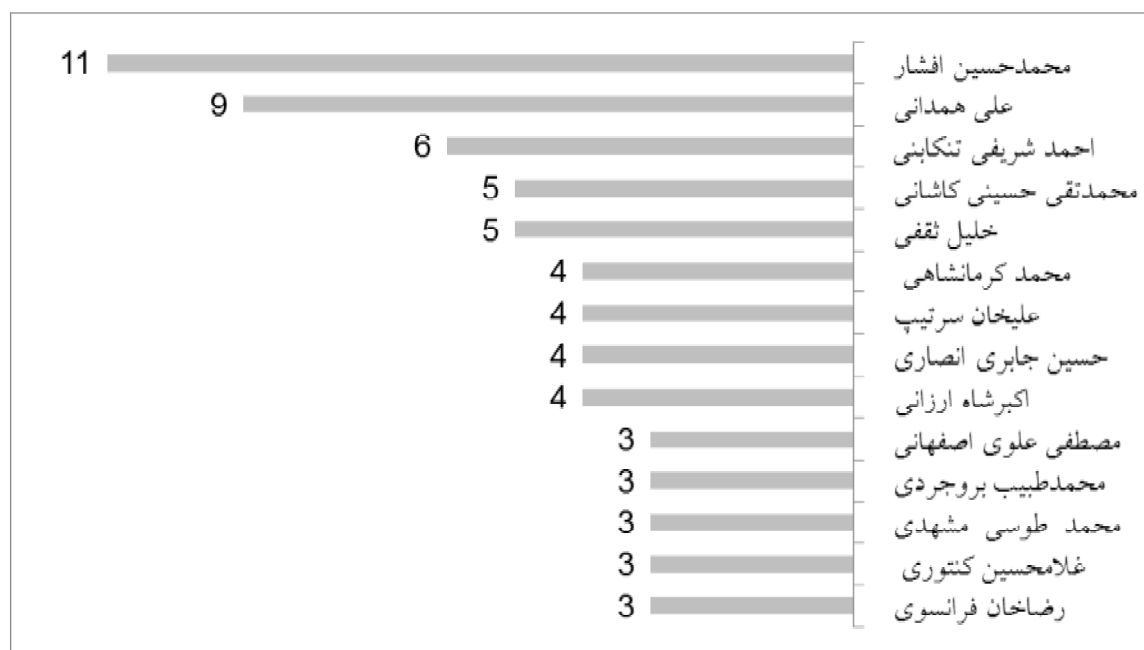
۶. مترجمان متون پزشکی در دوران قاجار

پس از ترجمه متون نظامی، اولویت ترجمه در دوره قاجار ترجمه متون پزشکی بود. اهمیت مترجمان این حوزه زمانی فزونی پیدا می کند که درمی یابیم با ترجمه، انتقال مفاهیم و معلومات پزشکی در جامعه علمی حادث می شود که این امر با سلامت جامعه رابطه مستقیم دارد. لذا جا دارد با پرداختن به مترجمان حوزه های تخصصی پزشکی و بررسی آثارشان، جامعه علمی را از اهمیت وجودی آنان آگاه ساخت. براساس بررسی صورت گرفته، مستند قابل توجهی درباره شرح حال و پیشینه علمی مترجمان دوره قاجار (خاصه منابع پزشکی) یافت نشد. تنها منابعی که اطلاعات توصیفی اندکی در این خصوص بدست داد، کتابشناسی ها، فهرستواره ها و بانک اطلاعات برخی کتابخانه ها آن هم در حد معرفی نام مترجمان و کتب آنها بود. لذا ماحصل بررسی مذکور، اطلاعات مندرج در جدول زیر است:

جدول ۱. مشخصات جمعیت شناختی مترجمان و آثارشان در حوزه پزشکی

تعداد کتب ترجمه شده	۴۴۶ عنوان
تعداد مترجمان	۳۶۹ نفر
تعداد موضوعات پزشکی	۱۹ عنوان
محدوده زمانی ترجمه	۱۱۷۵-۱۳۰۴ شمسی
نوع کتب ترجمه شده	نسخه خطی، چاپ سنگی و چاپ سربی
زبان مبدأ	عربی، فرانسوی، لاتین، هندی، انگلیسی، ترکی، یونانی، اردو و فارسی
زبان مقصد	فارسی، عربی، اردو، ترکی

بر اساس اطلاعات جدول ۱، در محدوده زمانی ۱۱۷۵-۱۳۰۴ش. که مقارن با دوره قاجار است در کل ۴۴۶ عنوان کتاب در ۱۹ تخصص موضوعی پزشکی ترجمه شده است. این کتب در قالب نسخه خطی، کتب چاپ سنگی و چاپ سربی و حاصل تلاش ۳۶۹ مترجم بودند. زبان مبدأ آنها عمدتاً عربی، فرانسوی، لاتین، هندی، انگلیسی، ترکی، یونانی، اردو و فارسی بوده که به زبانهای فارسی، عربی، اردو و ترکی ترجمه شدند. مشخصات پرکارترین مترجمان و تعداد کتبی که در حوزه پزشکی ترجمه کرده‌اند در نمودار زیر نمایان است:

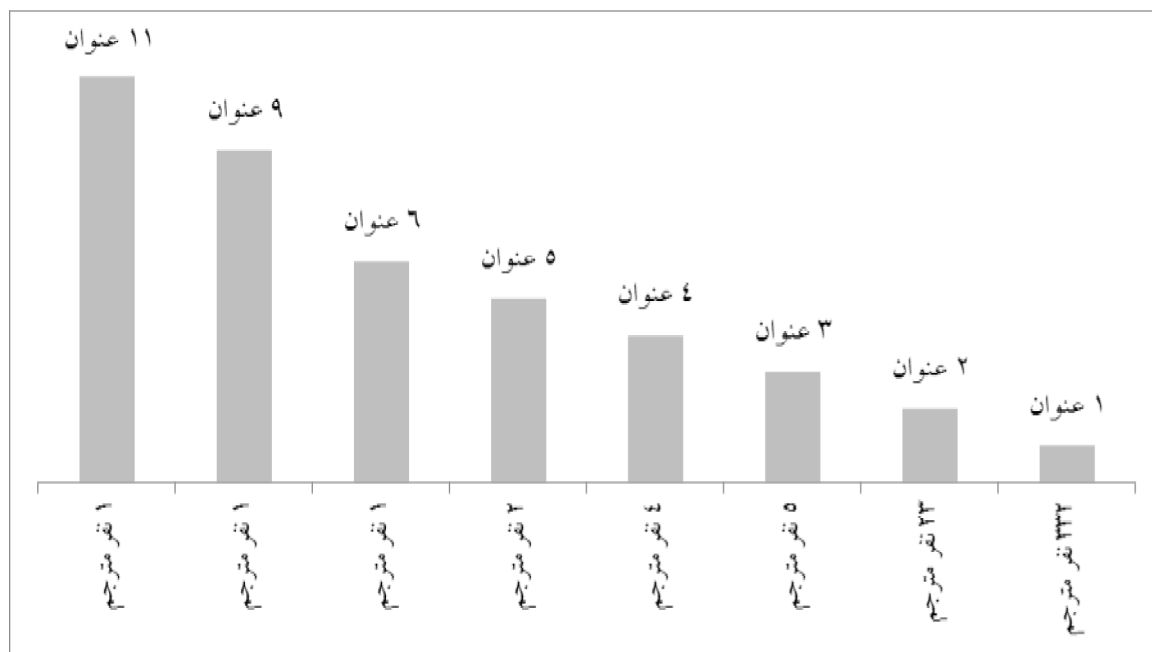

نمودار ۱. تعداد کتب ترجمه شده پزشکی توسط مترجمان پرکار در دوران قاجار

در پاسخ به سوال اول پژوهش مبنی بر این که مترجمان پرکار در حوزه علوم پزشکی کدامند و تعداد آثارشان به چه صورت است، نمودار ۱، نشان دهنده فهرست نام مترجمان پرکار کتب پزشکی و تعداد عناوین ترجمه شده توسط آنان در طول دوره قاجار است. در این میان، محمدحسین افشار پرکارترین مترجم با ترجمه ۱۱ عنوان کتاب در زمینه پزشکی است. پس از او علی همدانی ۹ عنوان و سپس احمد شریفی تنکابنی ۶ عنوان کتاب ترجمه کردند. دو مترجم به نامهای محمدتقی حسینی کاشانی و خلیل ثقفی هر کدام با ترجمه ۵ عنوان کتاب پزشکی در رتبه‌های بعدی قرار دارند. چهار مترجم به نامهای محمد کرمانشاهی، علیخان سرتیپ، حسین جابری انصاری و محمد دهلوی هر کدام ۴ عنوان کتاب و در پایان پنج مترجم با نامهای مصطفی علوی اصفهانی، محمدطیب بروجردی، محمد طوسی مشهدی، غلامحسین نیشابوری و رضاخان

فرانسوی هر کدام ۳ عنوان کتاب در حوزه پزشکی را ترجمه کردند. مابقی مترجمان، ۲ و ۱ عنوان کتاب در این حوزه را ترجمه کردند. کمیت کتب ترجمه شده توسط این مترجمان از منظر دیگری در نمودار زیر نشان داده شده است:

نمودار ۲. تعداد مترجمان و تعداد کتب ترجمه شده حوزه پزشکی در دوران قاجار

براساس نمودار ۲، از ۳۶۹ مترجم آثار طبی در دوره قاجار، ۳۳۲ نفر از آنها هر کدام یک کتاب ترجمه کردند، ۲۳ نفر از آنها هر کدام دو کتاب، پنج مترجم هر کدام سه کتاب و چهار مترجم هر کدام چهار کتاب و دو نفر از آنها هر کدام ۵ کتاب ترجمه کردند. در دوره قاجار پرکارترین مترجم‌ها به ترتیب ۱۱، ۹ و ۶ کتاب در موضوع پزشکی ترجمه کردند.

۷. کتاب‌شناسی منابع ترجمه شده مترجمان پرکار دوران قاجار در حوزه پزشکی

در پاسخ به دومین سؤال پژوهش مبنی بر عناوین، موضوعات و تخصص غالب کتب ترجمه شده در حوزه طب در دوران قاجار، گفتنی است: در این پژوهش به سبب تعداد زیاد مترجمان این حوزه در دوران ۱۳۰ ساله قاجار، لقب «پرکار» به مترجمانی که حداقل سه کتاب در حوزه مذکور را ترجمه کردند، اطلاق شده است. شایان ذکر است پس از بررسی و خواندن «آغاز» فایل نسخ خطی و یا مقدمه کتب چاپ سنگی و چاپ سربی و در صورت ناموجود بودن فایل آنها با بررسی توضیحات فهرس نسخ خطی و فهرست موضوعی کتابخانه ملی مبادرت به کشف موضوع غالب و تخصص پزشکی این منابع ترجمه شده گردید. به علت بالا بردن روایی و ایتقان موضوع بندی

کتاب ترجمه شده، در دفعات معدودی از نظر برخی از نسخه شناسان نیز مدد گرفته شد. حاصل مراتب فوق در جداول ۲ تا ۷ به تفکیک مترجمان براساس بسامد (از زیاد به کم) نمایان شده است:

جدول ۲. فهرست عناوین ترجمه شده ۱۱ گانه توسط محمدحسین افشار

مترجم	عنوان کتاب	نویسنده	زبان مبدأ-مقصد	تخصص / موضوع
محمد حسین افشار	امراض دماغی	پروس	انگلیسی به فارسی	روانپزشکی
	بدایع الحکمه	یاکوب ادوارد پولاک	فرانسه به فارسی	عفونی
	بیماری وبا	یاکوب ادوارد پولاک	فرانسه به فارسی	عفونی
	تشریح بدن انسان	یاکوب ادوارد پولاک	فرانسه به فارسی	تشریح اندامها
	جراحی	یاکوب ادوارد پولاک	فرانسه به فارسی	تشریح اندامها
	رساله معالجه مرض وبا	یاکوب ادوارد پولاک	فرانسه به فارسی	عفونی
	رساله دکتر	یاکوب ادوارد پولاک	فرانسه به فارسی	تشریح اندامها
	شرح و معالجه امراض تب	یاکوب ادوارد پولاک	فرانسه به فارسی	عفونی
	علاج الاسقام	یاکوب ادوارد پولاک	فرانسه به فارسی	جراحی
	قواعد الامراض	شلیمر فلمنکی	فرانسه به فارسی	طب نوین
	مخزن الفوائد	یاکوب ادوارد پولاک	فرانسه به فارسی	تشریح اندامها

جدول ۳. فهرست عناوین ترجمه شده ۹ گانه توسط علی همدانی

مترجم	عنوان کتاب	نویسنده	زبان مبدأ-مقصد	تخصص / موضوع
علی همدانی	احیای الاطفال ناصری	نامعلوم	فرانسه به فارسی	کودکان
	امراض دندان	نامعلوم	عربی به فارسی	دندانپزشکی
	امراض عصبانی	کریزل	فرانسه به فارسی	روانپزشکی
	جواهر التشریح	نامعلوم	فرانسه به فارسی	تشریح اندامها
	جواهر الحکمه	نامعلوم	فرانسه به فارسی	آسیب شناسی
	ضیاء العیون	نامعلوم	فرانسه به فارسی	چشم پزشکی
	ضیاء العیون در کحالی	نامعلوم	فرانسه به فارسی	چشم پزشکی
	علم الامراض	کریزل	فرانسه به فارسی	آسیب شناسی
	الوجیزه فی دوران الدم و التشریحات	تولوزان	فرانسه به فارسی	قلب و عروق

				المتعلقه به
--	--	--	--	-------------

جدول ۴. فهرست عناوین ترجمه شده ۶ گانه توسط احمد شریفی تنکابنی

مترجم	عنوان کتاب	نویسنده	زبان مبدأ-مقصد	تخصص / موضوع
احمد شریفی تنکابنی	الاسباب و العلامات	نجیب‌الدین سمرقندی	عربی به فارسی	طب سنتی
	برء الساعه	زکریای رازی	عربی به فارسی	داخلی
	پاتولوژی	کریزل	فرانسه به فارسی	آسیب‌شناسی
	تحفه شاهی	زکریای رازی	عربی به فارسی	داخلی
	علم الامراض	کریزل	فرانسه به عربی	آسیب‌شناسی
	مطلب السوال	زکریای رازی	عربی به فارسی	عفونی

جدول ۵. فهرست عناوین ترجمه شده ۵ گانه توسط محمدتقی حسینی کاشانی و خلیل ثقفی

مترجم	عنوان کتاب	نویسنده	زبان مبدأ-مقصد	تخصص / موضوع
محمدتقی حسینی کاشانی	امراض جهاز تنفس	شلیمر فلمنکی	فرانسه به فارسی	تنفسی
	امراض دوران خون	شلیمر فلمنکی	فرانسه به فارسی	قلب و عروق
	زینت الابدان	شلیمر فلمنکی	فرانسه به فارسی	پوست
	داروسازی جدید	پزشک اروپایی	فرانسه به فارسی	عفونی
	طب ژوزف فردریک	ژوزف فردریک	فرانسه به فارسی	کودکان
خلیل ثقفی	تراپوتیک	آلبو آلمانی	فرانسه به فارسی	داروشناسی
	درسهای کلینیک پزشکی	آلبو آلمانی	فرانسه به فارسی	طب نوین
	جراحی	آلبو آلمانی	فرانسه به فارسی	جراحی
	طب جدید	آلبو آلمانی	انگلیسی به فارسی	طب نوین
	معالجه با آب	کشیش فرنکی	انگلیسی به فارسی	داخلی

جدول ۶. فهرست عناوین ترجمه شده ۴ گانه توسط ۴ مترجم

مترجم	عنوان کتاب	نویسنده	زبان مبدأ-مقصد	تخصص / موضوع
محمد کرمانشاهی	امراض اطفال	نا معلوم	فرانسه به فارسی	کودکان
	ضیاء الناظرین	کالزوسکی	فرانسه به فارسی	چشم‌پزشکی
	علاج دیفتری	محمد کرمانشاهی	فرانسه به فارسی	عفونی

کوفت	پزشک فرانسوی	فرانسه به فارسی	طب نوین
علیخان سرتیپ	پاتولوژی	فرانسه به فارسی	آسیب‌شناسی
	تشریح بدن انسان	فرانسه به فارسی	تشریح اندامها
	تلخیص العقاقیر	عربی به فارسی	گیاهان دارویی
	ضیاء العیون	فرانسه به فارسی	چشم‌پزشکی
حسین جابری انصاری	تحفه شاهی	عربی به فارسی	داخلی
	تدارک انواع الخطاء	عربی به فارسی	داخلی
	دفع المضار	عربی به فارسی	طب سنتی
	طب کیمیاوی	یونانی به عربی	داروشناسی
محمد دهلوی	علم الامراض	عربی به فارسی	داخلی
	قانونچه	عربی به فارسی	طب اسلامی
	قرابادین قادری	عربی به فارسی	داروشناسی
	طب اکبری	اکبرشاه ارزانی	عربی به فارسی

جدول ۷. فهرست عناوین ترجمه شده ۳ گانه توسط ۵ مترجم

مترجم	عنوان کتاب	نویسنده	زبان مبدأ-مقصد	تخصص/موضوع
مصطفی علوی اصفهانی	زبدہ الحکمہ ناصری	تولوزان	فرانسه به فارسی	عقونی
	بدایع الحکمہ ناصری	تولوزان	فرانسه به فارسی	داخلی
	طب	تولوزان	فرانسه به فارسی	عقونی
محمد طیب بروجردی	اسباب التدویہ	شلیمر فلمنکی	فرانسه به فارسی	داخلی
	تقویم الابدان	ابن جزله	عربی به فارسی	داخلی
	تلخیص العقاقیر	نا معلوم	عربی به فارسی	داروشناسی
محمد طوسی مشهدی	کنز الذهب	منسوب به امام رضا	عربی به فارسی	طب سنتی
	ذهبیه	منسوب به امام رضا	عربی به فارسی	طب اسلامی
	گل جعفری (رساله الاهلیجہ)	منسوب به امام جعفر صادق	عربی به فارسی	طب سنتی
غلامحسین نیشابوری	ملخص فصول بقراطی	جالینوس	عربی به فارسی	طب سنتی
	فصول بقراط و جالینوس	جالینوس	عربی به فارسی	طب سنتی
	نهایه الاعراض (کامل الصناعه)	علی بن عباس مجوسی	عربی به فارسی	طب سنتی
رضا خان	پاتولوژی	کریزل	فرانسه به فارسی	آسیب‌شناسی

داخلي	فرانسه به فارسي	هونيک	طب يا اتبولوجي	
آسيب شناسي	فرانسه به فارسي	کريزل	علم الامراض	

۸. تحليل داده‌ها

در اين تحقيق روشن شد که ۴۴۶ عنوان کتاب پزشکی در دوران قاجار ترجمه شده است که اسامي پرکارترين مترجمان و تخصص موضوعی کتب ترجمه شده آنها از اين قرارند:

۱. محمدحسين افشار با ترجمه ۱۱ عنوان کتاب در موضوعات روانپزشکی، بیماری‌های عفونی، تشریح اندام، جراحی و طب نوین.
  ۲. علی همدانی با ترجمه ۹ عنوان کتاب در موضوعات کودکان، دندانپزشکی، روانپزشکی، آسیب‌شناسی، چشم‌پزشکی و قلب و عروق.
  ۳. احمد شريفی تنکابنی با ترجمه ۶ عنوان کتاب در موضوعات طب سنتی، بیماری‌های داخلی، آسیب‌شناسی و بیماری‌های عفونی.
  ۴. محمدتقی حسینی کاشانی و خليل ثقفی هر کدام با ترجمه ۵ عنوان کتاب در موضوعات بیماری‌های تنفسی، قلب و عروق، پوست، بیماری‌های عفونی، کودکان، داروشناسی، طب نوین، جراحی و بیماری‌های داخلی.
  ۵. محمد کرمانشاهی، عليخان سرتیپ، حسين جابری انصاری و محمد دهلوی هر کدام با ترجمه ۴ عنوان کتاب در موضوعات کودکان، چشم پزشکی، بیماری‌های عفونی، طب نوین، آسیب‌شناسی، تشریح اندام‌ها، گیاهان دارویی و طب اسلامی.
  ۶. مصطفی علوی اصفهانی، محمدطبيب بروجردی، محمد طوسی مشهدی، غلامحسين نیشابوری و رضاخان فرانسوی هر کدام با ترجمه ۳ عنوان کتاب در موضوعات بیماری‌های عفونی، بیماری‌های داخلی، داروشناسی، طب سنتی، طب اسلامی و آسیب‌شناسی.
- مابقی مترجمان، ۲ و ۱ عنوان کتاب در این حوزه را ترجمه کردند. با توجه به تعداد زیاد مترجمان فعال در این موضوع (۳۶۹ نفر) در محدوده زمانی ۱۳۰ ساله حکومت قاجار، به نظر می‌رسد مترجمان پرکارصاحب تخصص، شناخت و یا علاقه در رشته پزشکی هم بودند و با توجه به تعداد زیاد مترجمان کم‌کار (۳۳۲ نفر) به نظر می‌رسد که آنها از علوم دیگر نیز کتبی ترجمه کرده باشند چراکه ۳۳۲ مترجم فقط یک عنوان کتاب پزشکی را ترجمه کردند.

۹. نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر نشان داد که مترجمان زیسته در دوران قاجار سهم بسزایی در انتقال علم پزشکی جدید از طریق ترجمه کتب داشته‌اند و از آنجاییکه اطلاعات اندکی درباره پیشینه علمی آنان در دست است برای جبران این نقیصه با تأمل بر آثاری که ترجمه کردند می‌توان آنها را بیشتر شناخت و به مهارت موضوعی و یا حداقل به تخصص مورد علاقه آنها در ترجمه پی‌برد.

منابع:

- احمدزاده، محمد امیر (۱۳۹۳). نقش ترجمه آثار جدید در فرایند نوگرایی در ایران دوره قاجار، تحقیقات تاریخ/اجتماعی، شماره ۸، صص. ۲۱-۴۸.
- انوار، عبدالله (۱۳۵۸). فهرست نسخ خطی کتابخانه ملی، جلد ۳، تهران.
- آدمیت، فریدون (۱۳۵۴)، *امیرکبیر و ایران*، تهران.
- آذرنگ، عبدالحسین (۱۳۹۰). تأثیر ترجمه‌های عصر قاجار بر ترجمه‌های امروزی، *پژوهشنامه*، شماره ۸۸، صص. ۴۹-۶۰.
- آذرنگ، عبدالحسین (۱۳۹۴). *تاریخ ترجمه در ایران از دوران باستان تا پایان عصر قاجار*، انتشارات ققنوس.
- بابازاده، شهلا (۱۳۷۸). *تاریخ چاپ در ایران*، تهران.
- خسروبیگی، هوشنگ (۱۳۹۱). ترجمه در دوره قاجار از ۱۲۱۰ ق. تا پایان دوره مظفری، *مجله ادب فارسی*، دوره ۲، شماره ۲، پیاپی ۱۰.
- خسروی شکیب، محمد (۱۳۹۹). ترجمه و نقش آن در فرایند نوگرایی و اصلاح طلبی عصر قاجار، *مجله تاریخ ادبیات*، دوره ۱۱، شماره ۱، صص. ۳۹-۶۱.
- دانشنامه جهان اسلام (۱۳۸۲). جلد ۷، مدخل ترجمه، تهران: بنیاد دایره المعارف اسلامی.
- ذهابی، مجتبی؛ شهیدانی، شهاب، کرمعلی، اکرم (۱۳۹۸). بررسی وضعیت پزشکی ایران عصر قاجار قبل از تأسیس دارالفنون (۱۲۱۰-۱۲۶۸ ه.ق). *پژوهشنامه تمدن ایرانی*، دوره ۱، شماره ۲، شماره پیاپی ۲، پاییز و زمستان.
- روستایی، محسن (۱۳۸۲). *تاریخ طب و طبابت در ایران (از عهد قاجار تا پایان عصر رضاشاه) به روایت اسناد: شرح حال طبیبان نامدار و ناشناخته ایران*، سازمان اسناد ملی ایران.

شناخت مترجمان زیسته در عصر قاجار ... ۳۷

زندیه، حسن؛ احمدی رهبریان، حسین؛ خان‌احمدی، محمد (۱۳۹۶). بررسی جایگاه علم طب و طبابت در دوره ناصری. *پژوهشنامه تاریخ اجتماعی و اقتصادی پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی*، سال ششم، شماره اول، بهار و تابستان، صص. ۳۸-۲۵.

عاطف‌مهر، زهرا (۱۴۰۱). بررسی آگاهی مترجمان قاجاری از اصول و راهکارهای ترجمه: رویکردی فرامتنی، *مطالعات ترجمه*، شماره ۷۹، صص. ۸۶-۶۲.

فرخزاد، پرویز (۱۳۸۴). *راهنمای پژوهش تاریخی (کتابخانه‌ای)*، تهران، طهوری.

کیان‌فر، جمشید (۱۳۶۸). ترجمه در عهد قاجار، *نشر دانش*، شماره ۵۵، صص. ۲۸-۲۳.

کیان‌فر، جمشید (۱۳۷۵). «ترجمه، گذرگاه انتقال فرهنگ غرب به ایران» در: *رویارویی فرهنگی ایران و غرب در دوره معاصر*، تهران، سروش.

کیومرث، نرگس (۱۴۰۱). *طلیعه پزشکی مدرن در ایران به روزگار قاجاریه باز می‌گردد*. گفت‌وگو با مترجم کتاب «پزشکی در ایران». بازیابی شده از خبرگزاری کتاب ایران.
<https://www.ibna.ir/vdcaimneo49nua1.k5k4.html>

محقق، مهدی (۱۳۶۹). *گذری بر کتابشناسی پزشکی اسلامی*، کتابداری، دفتر ۱۶.

منزوی، احمد (۱۳۸۱). *فهرستواره کتابهای فارسی (جلد ۵)*، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.